
УДК 373. 3.016:003 — 028.31

Робота над епітетами як виразниками образності мовлення на уроках читання в 2—4 класах

Тетяна Петровська,
здобувач лабораторії літературної освіти
Інституту педагогіки НАПН України

У статті розглянуто особливості роботи над епітетами як виразниками образності на уроках читання в 2—4 класах. Автор демонструє ефективні прийоми аналізу мовних засобів, з допомогою яких створюються художні образи. Це: 1) прийом вибіркового читання; 2) спостереження над художнім текстом; 3) словникова робота; 4) різні форми ілюстрування тексту.

Ключові слова: образність мовлення, образні засоби, художній образ, поетичний образ, читання, сприйняття, переносне значення, епітет.

Постановка проблеми. Мета і завдання навчальних предметів "Українська мова" і "Літературне читання", відповідно до Державного стандарту початкової

освіти, полягає не лише в опануванні вмінь читати і писати, а й у мовленнєвому розвитку молодших школярів — умінь висловлюватися в усіх доступних для них фор-

мах, типах і стилях мовлення. Відтак розвиток мовлення набуває статусу провідного принципу у навчанні читання і рідної мови в початковій школі [1].

Розвиток мовлення на уроках читання тісно пов'язаний із процесами сприймання, розуміння, аналізу, інтерпретації художніх творів та продукування на їх основі власних усних і писемних текстів. Володіння означеними формами мовленнєвої діяльності є своєрідним показником культури мовлення учнів, для якої характерні нормативність, логічність, змістовність, доцільність, образність. Образне мовлення є показником виразного, емоційно багатого мовлення і виступає для учнів початкових класів як мовлення, в якому передбачається вживання слів і словосполучень у метафоричному значенні.

Аналіз останніх досліджень. Проблема розвитку образного мовлення досліджувалася з позицій: збагачення словникового запасу учнів на різних етапах мовленнєвого розвитку дітей (Н. Гавриш, Н. Голуб, Л. Кулибчук, Т. Коршун, К. Пономарьова, Н. Сіранчук, В. Тихоша та ін.); культури мовлення (Н. Бабич, Б. Головін, О. Горошкіна, В. Костомаров, Л. Мацько та ін.); розробки мовного компонента загальноосвітньої підготовки учнів (О. Біляєв, М. Вашуленко, С. Караман, Л. Мацько, Н. Пашківська, М. Пентиліук, К. Плиско, О. Хорошковська та ін.); комунікативного аспекту навчання мови (А. Богуш, Л. Варзацька, Н. Гавриш, В. Капінос, Т. Котик, С. Караман, Т. Ладженська, В. Мельничайко, М. Пентиліук, М. Стельмахович та ін.).

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою пропонованої статті є розкриття особливостей роботи вчителя над епітетами як виразниками образності мовлення на уроках читання в 2—4 класах.

Основна частина. Найважливішими джерелами розвитку образності дитячого мовлення є твори художньої літератури та усної народної творчості. Через поетичні образи художня література відкриває і пояснює дитині життя природи і суспільства, складний світ людських стосунків, сприяє її мовленнєвому розвитку, даючи зразок правильної літературної мови. Основою роботи під час читання та аналізу художнього твору є осягнення поетичного слова і образу. Саме через слово, яскраве, емоційне, максимально насичене, передає поет свої життєві враження. Тут особливо важливий для аналізу відбір найбільш яскравих, цікавих поетичних образів. Навчити школяра бачити їх, виділяти в поетичному творі, замислюватися над їх виразністю і багато-значністю — це і є культура сприйняття поетичного слова. Саме на культурі сприйняття поетичності, образності художнього слова слід розвивати культуру мовлення школярів і образність їхнього мовлення зокрема.

Метою аналізу художнього твору на уроках читання є осягнення дітьми ідеї конкретного тексту, з одного боку, і формування у них знань і вмінь, необхідних для розуміння будь-якого художнього образу, — з іншого. Відтак "об'єктом уваги читача стає слово, що осмислюється ним як засіб створення словесно-художнього образу, за допомогою якого автор виражає свої почуття, ідеї, ставлення до світу" [2]. Таким чином, проблема розкриття художнього образу (його змістового наповнення, настрою, внутрішнього ритму, контексту) є головним на уроці читання в післябукварний період. Через художній образ письменник висловлює свою ідею, точку зору, позицію, виявляє свій погляд на світ. Через сприйняття цього образу дитина відкриває для себе його сенс, обмірковує авторську точку зору, зіставляє її зі своїм чуттєвим досвідом і набуває асоціативного досвіду, який, у свою чергу, розвиває образне і аналітичне мислення.

Досліджуючи дитяче сприйняття художнього тексту, науковці відзначають його як надзвичайно продуктивне [3—5]. Адже діти самі мислять образами, а це найдавніший спосіб сприйняття світу. Це світосприйняття можна порівняти з художньою фантазією. У зв'язку з цим уроки читання проводилися за нашою методикою з максимальним розкріпаченням дитячого сприйняття. Ми виходили з того, що чим вільніше буде міркування з приводу художнього образу, тим глибшим, повнішим стане ставлення дитини до нього. При цьому необхідно пам'ятати, що свобода інтерпретації образу обмежена авторським задумом.

Головне завдання уроків читання у 2—4 класах — наближення до розкриття задуму письменника чи поета. Тому в читацьких роздумах важливо не віддалятися від тексту художнього твору, його внутрішньої логіки. Усі дитячі припущення, незважаючи на їх почуттєвий, емоційний характер, мають бути перевірені, аргументовані самим текстом. Це обов'язкова умова відкриття художнього образу. В іншому випадку робота на уроці читання не буде цілеспрямованою.

Основна робота з розвитку образного мовлення молодших школярів на уроках читання полягає у відборі та аналізі мовних засобів, з допомогою яких створюються художні образи. Цю роботу ми розпочали в 2 класі з вивчення вживання слів у переносному значенні. Покажемо це на прикладі читання й аналізу оповідання Т. Коломієць "Хліб" [6, 57—58].

Принесли хліб, на столі поклали. Пахучий, теплий ще, із шкоринкою золоту. Це від вогню позолота в нього.

Та не тільки від вогню. Золоте зерно на борошно мололи. А зерно в золотому колоску на стеблині гойдалося, срібною росу вмивалося, золоте сонячне проміння в себе увібрало. Від сонця позолота у хліба. Та чи тільки від нього?

Золоті роботящі руки зерно в ріллю посіяли, урожай доглянули і зібрали. Роботящі руки зерно змололи, тісто замісили, хліб спекли. Роботящі руки в дім його принесли, на вишивану скатертину поклали.

І лежить на столі хліб, теплий, пахучий, руками роботящими подарований. Лежить ясний, як сонечко, і ніби промовляє:

— Любіть мене, шануйте, їжте та здоровими будьте!

Спочатку діти працюють за завданнями підручника:

— Прочитай текст мовчки.

— Зверни увагу на вислови: **золотава шкоринка, позолота від вогню, золоте зерно, в золотому колосі, на стеблині золочений, золоте проміння, золоті руки**. У якому значенні вжито виділені слова?

— Підготуйся до виразного читання твору.

Далі йде **словникова робота**. Ставимо запитання учням:

— Чи сподобалось вам оповідання? Чим саме?

Діти одноставно відзначають виразність, яскравість прочитаного твору. Вчитель підкреслить, що говорити і писати яскраво (образно, виразно, емоційно) важливо для того, щоб викликати інтерес слухачів і читачів.

— Чим досягається яскравість, образність мовлення у прочитаному оповіданні?

Учні зазначають, що автор красиво описує хліб. Ще раз звертаємо їхню увагу на образні засоби оповідання. Завдання:

— Письменниця, описуючи хліб, вживає декілька образних висловів зі словом **золотий**. Давайте випишемо ці вислови у стовпчик і пояснимо їх значення.

Для другокласників таке завдання здається простим лише на перший погляд. Як правило, в роботу включаються 5—6 учнів у класі. Звернувшись до тексту, колективно з'ясуємо, що **золоте зерно** у ріллю "золоті роботящі руки посіяли", **золотий колос** визрів на сонці, під **золотим промінням**, а тому особливо дорогоцінний. У висловах **золоте зерно** і **золотий колос** прикметник "золотий" означає "високоякісний". У вислові **золоті руки** цей прикметник також означає якість, але дещо іншу — це роботящі руки. В обох випадках прикметник "золотий" вжито в переносному значенні. Такі прикметники називаються епітетами. Записи у зошитах:

Епітети — це прикметники, вжиті в переносному значенні.

Приклади до цього визначення діти знаходять і записують самостійно. Перед цим у класі варто провести мовленнєву розминку: вчитель називає словосполучення з прикметниками в прямому значенні, а учні з такими ж прикметниками — в переносному, наприклад:

ясний день — ясний погляд
теплі руки — тепла зустріч
добра людина — добра справа
дерев'яний стілець — дерев'яна голова
м'який хліб — м'який характер і т.д.

Однак робота над художнім твором не повинна зводитися до набору епітетів, порівнянь та інших засобів художньої виразності. Аналіз образних засобів мови на уроках читання в 2—4 класах повинен допомогти дітям відчувати цілісність художнього образу і адекватно співпереживати героєві. На зміну лінгвістичному аналізу тексту, що мав місце на початку навчання, коли предметом розгляду ставали лише окремі засоби художньої виразності, вилучені з образної тканини твору, приходиться літературознавчий принцип аналізу, який передбачає розгляд цілісного художнього образу.

Покажемо це на прикладі аналізу оповідання В. Сухомлинського "Я хочу сказати своє слово".

Катерина Іванівна повела своїх маленьких першо-класників у поле. Був тихий осінній ранок. Високо в небі летів ключ перелітних птахів. Вони тихо курликали, і від цього в степу було сумно. Учителька сказала дітям:

— Сьогодні ми будемо вчитися розповідати про осіннє небо. Хай кожен з вас добре для цього в рідній мові красиві і точні слова.

Діти притихли. Вони дивилися в небо і думали. Через хвилину всі заговорили: "Небо синє-синє... Небо голубе... Небо чисте..." І все. Діти знову і знову повторювали одні й ті самі слова: синє, голубе, чисте.

Збоку стояла маленька Валя.

— А ти, Валю, що хочеш сказати? — запитала Катерина Іванівна.

— Я хочу сказати своє слово.

— Яке ж твоє слово про небо?

— Небо ласкаве... — тихо сказала дівчинка й усміхнулася.

Діти притихли. Вони враз побачили в небі те, чого не бачили досі: "Небо сумне... Небо тривожне... Небо зажурене... Небо холодне..."

А небо грало, трепетало, дихало, як жива істота. І діти дивилися в його сумні сині-сині осінні очі.

Запитання і завдання до тексту:

— Чому діти не змогли відразу дібрати "красивих і точних слів" про осіннє небо?

Відповіді учнів: "тому що вони звикли чути про небо одні і ті ж слова"; "тому що діти були неухважні, неспостережливі".

— Що змінилося після Валиних слів?

— Дівчинка пробудила уяву однокласників, допомагла їм побачити в небі те, чого вони не бачили досі.

Виразно прочитавши останні два абзаци оповідання, наголосимо, що епітети, дібрані учнями до слова "небо", перетворили його на живу істоту: *"небо грало, трепетало, дихало"*. Підсумовуючи спостереження над текстом, зауважимо, що природа, навколишній світ змінюється від одного нашого ставлення. Наша допитливість, чуйність допомагає побачити і почути чарівні фарби і звуки, справжні живі образи неба, зірок, дерев, квітів, природних явищ тощо.

Використовуючи прийом вибіркового читання, звертаємо увагу учнів на образні засоби мови художнього твору: епітети, метафори, порівняння. Аналіз художнього твору повинен проходити ненав'язливо, так, щоб у ході роботи з текстом зростало здивування і захоплення дітей майстерністю письменника чи поета, щоб за кожним словом і кожним рядком вони побачили яскраву картину і раділи цьому відкриттю.

Наведемо приклад такої роботи на уроці читання в 3 класі за віршем М. Рильського "Дівчина".

*Бджілки золотисті
В квітах літають,
Роси перлисті
З трав опадають.*

*З золота зіткане сяєво ллється,
Ліс в нім купається, листя сміється.*

*В шатах зелених
Вийшла дівчина,
В косах студені
Роси-перлини.*

*З золота зіткане сяєво ллється,
Ліс в нім купається, листя сміється.*

*В квітах барвистих
Дівчина сяє,
В оченьках чистих
Сонечко грає.*

*З тих оченяток сяєво ллється...
Дівчина літом веселим зоветься...*

Перечитуючи з учнями першу строфу вірша М. Рильського, вчитель просить їх назвати епітет, за допомогою якого автор описує роси (перлисті).

— Як ви розумієте його значення?

— Роси, немов перлини.

— Підберіть до нього близькі за значенням слова (срібні, дрібні, блискучі, прозорі).

— Як ви думаєте, чому автор вибирає саме епітет "перлисті"?

Колективно доходимо висновку, що цей епітет походить від слова "перли" — коштовні прикраси. Він передає особливе захоплення поета літом, сонцем, у якому все сяє, підкреслює, що це абсолютно незвичайна пора, в ній багато чудесного. Крім того, слово "перлисті" більш виразне, воно наповнює вірш особливою чарівністю. Цей епітет гармонійно поєднується з іншими образними засобами вірша — "бджілки золотисті", "з золота зіткане сяєво", з допомогою яких автор створює яскравий, осяйний образ дівчини-літа.

Для розвитку яскравих образних уявлень учнів на основі прочитаного учитель використовує прийом ілюстрування тексту. Як показує практика, під час читання ліричних віршів найбільш доцільні такі його різновиди: розглядання готових ілюстрацій, а також словесне і музичне ілюстрування.

Роботу над образними засобами проводимо під час повторного читання, аналізу твору. У процесі аналізу найчастіше ставляться такі запитання:

- Якими словами автор називає предмет, героя?
- Чому автор використовує саме це слово?
- Чому ви думаєте, що воно точніше, виразніше?
- Чому більше підходить до тексту це слово, ніж підібране нами?

— Які думки (почуття) воно викликає?

Оволодіння образністю мовлення говорить про сформовані вміння учня вживати слова в прямому і переносному (метафоричному) значеннях, сприймати і оцінювати зображально-виражальний аспект висловлювання, відчувати емоційно-оцінні конотації слів. Ці вміння є показником загальної культури людини, її інтелектуальних здібностей.

Результати дослідження. У ході такої роботи діти запам'ятовують образні вислови, застосовують їх у власних усних і письмових висловлюваннях. Літературний твір дає дитині готові образні мовленнєві форми, якими вона оперує. Дослідження доводить, що наслідування у даному випадку не є сліпим копіюванням, точним повтором. Це реакція дитини на прочитане, зумовлена рівнем її образного мислення і конкретною мовленнєвою ситуацією. Поки відбувається становлення дитини як мовця, наслідуване допомагає їй, нерідко заміняє власну думку. Але як тільки закріпляться її літе-

ратурні, мовленнєві навички, дитина сама відкине наслідування. Завдання педагога на етапі наслідування — не опікувати учнів надмірно, а надати їм самостійності у своїх спробах, підвести до активного, творчого наслідування, допомогти осмислити твір, який стане поштовхом до власної творчості.

Література

1. Державний стандарт початкової загальної освіти: затв. Постановою Кабінету міністрів України від 20 квітн. 2011 р. № 462 // Початкова школа. — 2011. — № 7. — С. 1—18.
2. Літературне читання. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 2—4 класи. [Електронний ресурс] — Режим доступу до прогп.: http://www.mon.gov.ua/images/files/navchalni_programu/2012/ukr/02_lit_chit.pdf
3. Пустовойт В. Г. От слова к образу / В. Г. Пустовойт. — 2-е изд. — К. : Рад. шк., 1974. — 189 с.
4. Родари Дж. Грамматика фантазии: введение в искусство придумывания историй; пер. с итал. / Дж. Родари. — 2-е изд. — М. : Прогресс, 1990. — 192 с. — С. 10.
5. Російчук Т. А. Образні компоненти в структурі становлення писемного мовлення дітей: автореф. дис.... канд. психол. наук: 19.00.07 / Т. А. Російчук. — К., 2004. — 17 с.
6. Савченко О. Я. Читанка: підручник для 2 класу / О. Я. Савченко. — К. : Освіта, 2002. — Ч. 1. — 126 с.

В статье рассмотрены особенности работы над эпитетами как выразителями образности на уроках чтения во 2—4 классах. Автор демонстрирует эффективные приемы анализа языковых средств, с помощью которых создаются художественные образы. Это: 1) прием выборочного чтения, 2) наблюдение над художественным текстом, 3) словарная работа, 4) различные формы иллюстрирования текста.

Ключевые слова: образность речи, образные средства, художественный образ, поэтический образ, чтение, восприятие, переносное значение, эпитет.

The article describes the features of the above epithets as spokesmen imagery on reading lessons in 2—4 classes. The author demonstrates effective methods of linguistic analysis tools to help create artistic images. They are: 1) acceptance of selective reading, 2) the observation of the literary text, and 3) the work of the dictionary 4) illustrate the various forms of text.

Keywords: speech, imagery, figurative means, artistic image, a poetic image, reading, perception, figurative meaning, the epithet.